

Magdalena Gajewska, Piotr Pawliszak

Słowo od Redakcji

Miscellanea Anthropologica et Sociologica 13, 11-17

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Słowo od redakcji

Krzyż jest nie tylko nosicielem zróżnicowanych teologicznych znaczeń, ale także symbolem kształtującym życie społeczne. Chociaż ma archaiczną genealogię, to jednak dopiero w wyniku rozwoju chrześcijaństwa został umiejscowiony niemal w każdej sferze życia społecznego jako jej centralna dominanta niosąca normatywną treść. Stał się ośrodkiem jedności chrześcijańskiej cywilizacji, ale z racji symbolicznej skuteczności także obiektem konfliktowych interpretacji, narzędziem dominacji albo przeciwnie – oporu i kontestacji.

Także w Polsce krzyż jest od wieków obiektem intensywnych społecznych praktyk, przede wszystkim jako symbol narodowej jedności i oporu wobec obcej władzy. Dwie ostatnie dekady przyniosły jednak liczne kontrowersje i konflikty związane z obecnością lub użyciem krzyża i innych symboli oraz wartości religijnych w sferze publicznej. Najbardziej spektakularne wydarzenia tego rodzaju to: konflikty o krzyż w koronie orła umieszczonego w nowym godle narodowym (Mach 1992), o preambułę konstytucji (Hałas 2004, Zubrzycki 2001), ustawową regulację aborcji (Matuchniak-Krassuska 1991, Pawlik 1991), krzyże na żwirowisku w Oświęcimiu (Zubrzycki 2006, Zubrzycki w tym tomie), kontrowersje wokół instalacji „Pasja” Doroty Nieznalskiej, koncertu Madonny na Lotnisku Bemowo, w dniu religijno-narodowego święta Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, a ostatnio także wydarzenia pod krzyżem przed Pałacem Prezydenckiego w Warszawie (Kapuściński w tym tomie, Płonkowski w tym tomie) i spory o krzyż w sali sejmowej wywołane przez Ruch Palikota.

Wydarzenia te silnie przyciągają uwagę opinii publicznej nie tylko z tego powodu, że dotyczą emocjonalnie nasyconej przestrzeni *sacrum*, ale także dlatego, że stanowią ostry kontrast z okresem Solidarności i z pierwszymi latami transformacji, kiedy religijno-narodowa symbolika i retoryka były niemal powszechnie akceptowane, a ich obecność w przestrzeni publicznej traktowano jako wyraz osiągniętej i realizującej się wolności. Uznawano wtedy, że jest to powrót do stanu „normalności” naruszonego przez antyreligijne i przeciwne idei narodowej suwerenności władze komunistyczne, które często przemocą usuwały religię oraz jej symbole z życia publicznego. Liberalizacja polskiego społeczeństwa rozpoczęła się więc od upublicznienia tego, co w okresie komunistycznym było dyskredytowane jako prywatne.

Wejście Polski do Unii Europejskiej odsłoniło cywilizacyjne znaczenie dotychczas lokalnych konfliktów. W ostatnim czasie dla polskich mediów i opinii publicznej bardzo istotne były kontrowersje związane z umieszczeniem odwołania do wartości chrześcijańskich w preambule projektu tzw. Konstytucji Europejskiej. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie obecności krzyży w szkołach publicznych we Włoszech, a także poruszająca sprawa karykatur Mahometa zamieszczonych w jednym z duńskich periodyków czy wcześniej skandalizujące kreacje medialne piosenkarki Madonny, odwołujące się do postaci Maryi i Jezusa, pokazują, że dotychczasowy model obecności religii w sferze publicznej ulega zakwestionowaniu. W wielu krajach, w których porządek społeczno-kulturowy i polityczny ukształtowany został w ramach cywilizacji chrześcijańskiej, toczą się spory o obecność symboli religijnych w sferze publicznej. Nawet w społeczeństwach o ugruntowanej stabilności politycznej, takich jak francuskie, amerykańskie czy niemieckie, które wypracowały prawne reguły obecności religii i jej symboliki w życiu publicznym, pojawiają się problemy z usytuowaniem religijnego i społecznego *sacrum* w sferze publicznej i użyciem sakralnej symboliki do celów niereligijnych.

Wydarzenia, które obserwujemy, są wyraźnym wskaźnikiem przemian społecznych i kulturowych i jako takie znalazły swoje odbicie w pracach socjologicznych. Już w latach 60. Thomas Luckmann (2006 [1967]) podważył tezę sekularyzacyjną, pisząc o rozwijającej się niewidzialnej religii. W latach 70. Daniel Bell (1978) pisał o powrocie *sacrum*, a Jose Casanova (2005 [1992]) analizował dynamiczną deprywatyzację religii zachodzącą w latach 80.

Przypadek Polski posiada jednak swoją specyfikę, ponieważ katolicyzm splata się tu silnie i w szczególny sposób nie tyle z państwem, ile z kulturą i instytucjami narodowymi (Casanova 2005). W czasie walk o niepodległość w Polsce nastąpiła fuzja religii i narodowości, która przekształciła religię katolicką w religię narodu, a członków narodu uczyniła Polakami-katolikami (Zubrzycki 2006). Postsolidarnościowa transformacja, która wciąż się dokonuje, choć w innym trybie, oznacza przekształcenia nie tylko państwa i ekonomii, ale także więzi narodowej i relacji narodu z religią, światem polityki, ekonomii i innymi dziedzinami życia społecznego. Nasilenie konfliktów o krzyż i symbole religijne obserwowane w Polsce w ostatnich latach i ich medialne wyeksponowanie, które porusza przeważającą większość Polaków (np. TNS OBOP 1997, CBOS 1998, CBOS 2010), każe potraktować je nie tylko jako wskaźniki, ale także jako czynniki zmiany społeczno-kulturowej. Znaczące wydarzenia, jak pisał William Sewell (1996a, 1996b), są oknem pozwalającym na analizę dynamiki zmiany społeczno-kulturowej. Miał on na myśli wydarzenia transformujące podstawowe reguły życia społecznego. Rozproszone, nietrwałe oraz angażujące ograniczony zbiór aktorów społecznych konflikty symboliczne i kontrowersje nie niosą dynamiki rewolucji czy ruchu społecznego. Nie są to jednak tylko zdarzenia incydentalne. Dotyczą istotnych i szeroko obowiązujących reguł życia społecznego, a także centralnych wartości i symboli, które od wieków stanowiły spoiwo polskiego narodu i wielu zbiorowo-

ści społecznych w Polsce. Debaty i symboliczne działania, które składają się na te znaczące wydarzenia, odnoszą się wzajemnie do siebie, a także do wydarzeń i procesów globalnych. Zaangażowani weń aktorzy społeczni są refleksyjni i interpretują okoliczności, odnosząc je do tych wcześniejszych i w oparciu o te interpretacje podejmują kolejne działania. Przykładem niech będzie sprawa krzyża przed pałacem, kiedy Episkopat w swych komunikatach¹, będących przecież działaniami symbolicznymi, odwoływał się wyraźnie, choć aluzyjnie, do sprawy krzyży na zwirowisku i napominany był przez wielu komentatorów politycznych, żeby nie powtarzał swych ówczesnych błędów. Można postawić hipotezę, że w odniesieniu do tych znaczących wydarzeń i działań mamy do czynienia z konwergencją wywołaną przez refleksyjność i intertekstualność, która wytwarza potencjał transformacyjny.

Jeśli cechą symbolu jest ogromna złożoność i wielowarstwowość oraz odniesienia do ostatecznych znaczeń społeczeństw i ludzkości, to pojawia się pytanie, jak mówić o symbolu krzyża z perspektywy nauki, która stara się przekroczyć myślenie mityczne i religijne, jak zobiektywizować wypowiedź o krzyżu. Warunkiem możliwości zaistnienia takich wypowiedzi w niniejszym tomie stało się ich usytuowanie na meta-poziomie, a także odrzucenie pozytywistycznego stylu myślenia uwikłanego historycznie w spór z myśleniem religijnym. Oznaczało to wkroczenie na grunt paradygmatu rozumiejącego, otwierającego uniwersum semiotycznych i hermeneutycznych narzędzi analiz. Największy wyzwaniem dla tekstów, które „spotkały się” w tym tomie, pozostaje jednak sama natura symbolu. Wynika to chociażby z faktu, że symbolu nigdy nie da się „wypowiedzieć” do końca. Stąd też jego redaktorzy we wspólnie napisanym tekście *Socjologiczna analiza symbolu krzyża* podejmują się wprowadzić czytelnika zarówno w teoretyczne podstawy polisemiczności oraz centryczności i eks-centryczności symbolu krzyża, jak i w trudności metodologiczne, z jakimi boryka się badacz, analizując symbol. Kolejnym wyzwaniem był wybór definiowania prawdziwości sądów zawartych w tej monografii. Symbol bowiem nie może być postrzegany w perspektywie zgodności sądu z rzeczywistością, ale powinien być ujmowany jako zgodność sądu z rzeczywistością praktyki, czyli z punktu widzenia skuteczności symbolicznej, jaką można mu przypisać, do czego nawiązanie stanowi tytuł tomu, który oddajemy do rąk czytelnika.

Śledząc losy krzyża, nie sposób nie zgodzić się ze stwierdzeniem, którego autorem jest Paul Ricouer (1986: 8): „Symbol daje do myślenia” – ta urzekająca w swej prostocie sentencja mówi dwie podstawowe rzeczy: „symbol **daje**” [podkreśl. – M.G., P.P.] – sens nie jest więc ustanowiony przeze mnie. To, co daje symbol, jest „do myślenia” i to „niemałego”. Tom, który oddajemy do rąk czytelnika, jest efek-

¹ Wyróżniony fragment jednego z komunikatów przywołuje wydarzenia na zwirowisku w Oświęcimiu w 1998 r.: „Apelujemy więc do polityków, aby krzyż przestał być traktowany jako narzędzie w sporze politycznym. **Krzyż nie może być »zakładnikiem«** [podkreśl. – M.G., P.P.] w słusznej sprawie upamiętnienia miejsca modlitwy Polaków oraz wszystkich ofiar smoleńskiej katastrofy” (Oświadczenie 2010).

tem interdyscyplinarnego myślenia o tym, jak dyskursywnie i praktycznie „myślany” jest w Polsce symbol krzyża. Autorzy zebranych w niej artykułów skupili swoją uwagę na jednym z najistotniejszych i kulturotwórczych symboli w naszych dziejach. Ich antropologiczne, lingwistyczne i semiotyczne rozważania można określić jako meta-rozumienia i reinterpretacje.

Jako punkt wyjścia zawartych w tej monografii rozważań przyjęliśmy tekst wykładu słynnego semiotyka szkoły tartusko-moskiewskiej, Borisa Uspienskiego. Przedstawia on archaiczne znaczenia symbolu krzyża i to, jak różnicowały się one wraz z rozwojem chrześcijaństwa. Rozważania semantyczne zostały uzupełnione lingwistycznymi i literaturoznawczymi analizami Małgorzaty Brzozowskiej i Bożeny Leszczyńskiej. Realizują one metodologiczny postulat Łotmana, który stwierdził, że „właśnie proste symbole [krzyż, koło, pentagram] tworzą symboliczne jądro kultury i właśnie stopień nasycenia nimi pozwala sądzić o symbolizującej i desymbolizującej orientacji całej kultury” (Łotman 2008: 184). Tekst Bożeny Leszczyńskiej przedstawia symbol krzyża, jako „wysłannika” innych epok kulturowych, szczególnie romantyzmu, który najmocniej ukształtował specyficzną wizję narodu polskiego. Autorka zwraca uwagę na ściśle zespolenie znaczeń krzyża z ideą niepodległości i próbuje odczytać ich obecność we współczesności. Szczególnie ważne dla określenia przemian symbolizacyjnej orientacji kultury polskiej są badania Małgorzaty Brzozowskiej, która na bazie zebranego w latach 1990, 2000 i 2010 materiału badawczego prezentuje zmiany rozumienia słowa „krzyż” przez kolejne pokolenia studentów. Badania te są interesujące także z tego względu, że pozwalają wnioskować o postępującej dezintegracji systemu sygnifikacji leżącej u podłoża problemów w międzypokoleniowej komunikacji i transmisji kulturowej.

Otwarcie lingwistyczne ujawnia się w praktykach społecznych, a więc w sytuacjach, gdy krzyż bywa „»myślany« ze wszystkim i ze wszystkimi”. Analizy tego typu podejmuje przede wszystkim Marcin Zarzecki, a także koncentrujący się na konfliktach symbolicznych Tomasz Płonkowski, Grzegorz Kapuściński oraz Geneviève Zubrzycki. Tekst Marcina Zarzeckiego analizuje oddziaływanie czynników religijnych na życie polityczne w Polsce. Autor zauważa istniejący w polskiej socjologii niedobór badań empirycznych nad analizowanym zjawiskiem, a swoje analizy opiera na badaniach Polskiego Pomiaru Postaw i Wartości z lat 2009 i 2010. Na podstawie reprezentatywnych badań sondażowych stwierdza, że symbole religijne wciąż dostarczają tożsamościowej identyfikacji z narodem i spełniają funkcję integracyjną. Jednocześnie światopogląd i moralność religijna coraz słabiej oddziałują na polityczne zaangażowanie Polaków. Z cytowanych przez niego badań wynika, że „na poziomie symboli i identyfikatorów tożsamościowych religia spełnia wartość społecznego integratora. Katolicyzm wiąże się rygorystycznie z poczuciem tożsamości narodowej. Zespolenie religii z tożsamością narodową w stereotypie »Polak-katolik« jest świadectwem włączenia Kościoła katolickiego do kategorii narodu – kategorii *sensu stricto* politycznej” (Zarzecki, w tym tomie).

Trzy z zamieszczonych w tym tomie tekstów są poświęcone konfliktowi o krzyż, który poruszał w ostatnim czasie polskie społeczeństwo. Tomasz Płonkowski analizuje dyskurs prasowy na temat obecności krzyża przed Pałacem Prezydenckich na przykładzie „Gazety Polskiej” i tygodnika „Nie”. Uzasadnia on tezę, że uniwersa symboliczne skonfliktowanych skrajnie grup są zbieżne jedynie w warstwie znakowej, a ich warstwa znacząca ujawnia ich całkowitą odrębność. Tekst Grzegorza Kapuścińskiego: *Tańce wokół krzyża. Analiza semiostrukturalna zachowań podczas demonstracji pod Pałacem Prezydenckim* odwołuje się do semiosferycznej wizji kultury Jurija Łotmana i strukturalistycznej Claude’a Lévi-Straussa. Autor przedstawia i analizuje metodami „semiotyki komercyjnej” Virginii Valentine i Monty Alexandra „katalog” zachowań obrońców i przeciwników krzyża z Krakowskiego Przedmieścia. Ujawnia w ten sposób głębokie struktury dialogu i konfliktu kulturowego pomiędzy różnymi polskimi semiosferami. Tę część tomu wieńczy pasjonujący tekst Genviève Zubrzycki: *Krzyże oświęcimskie. Nacjonalizm i religia w postkomunistycznej Polsce*, w którym zostały przedstawione wybrane fragmenty obszernej publikacji autorki poświęconej tej problematyce, która ukazała się w 2006 roku w języku angielskim. Przedstawia on nie tylko konflikt, jaki wyrósł z powodu obecności krzyża na terenie obozu w Auschwitz, ale także zwraca uwagę na szczególnie związek krzyża z tożsamością narodową Polaków.

Ostatnią część naszego tomu stanowią teksty Marty Kołodziejkiej, Pawła Możdżyńskiego i Aleksandra Bartka Robotyckiego, które odnoszą się do społecznych interpretacji symbolu krzyża w obecnych praktykach społecznych. Tekst Marty Kołodziejkiej poświęcony popkulturowym praktykom, w które włączony jest krzyż, odsłania dynamikę tej specyficznej semiosfery. Polega ona na tym, że krzyż z całym swym bogactwem znaczeń religijnych wciągany jest w nowe konteksty: ilustracyjny, żartobliwy, prześmiewczy, a także w popkulturowy kult idoli. Nie traci on całkowicie swej sakralności, ale staje się znaczeniowo ambiwalentny. Paweł Możdżyński analizuje pole sztuk plastycznych. Zwraca szczególną uwagę na konteksty wybierane przez artystów dla krzyża, takie jak: odreagowanie wojennej traumy, transgresywność i subwersywność czy też „chaos symboliczny i stylistyczny”, stawiając jednocześnie tezę o wyrażającej się przez nie idei niezależności od tradycji kościelnej. Tu także krzyż traci część tradycyjnej sakralności, ale i zyskuje nowe, słabo ugruntowane znaczenia poprzez odniesienie do indywidualnych i zbiorowych doświadczeń oraz do niereligijnych układów symbolicznych. Tekst Aleksandra Bartka Robotyckiego przedstawia umieszczone w górach krzyże jako „współrzędne odniesienia”, jako symbole wyznaczające i ingerujące w rzeczywistość doświadczenia człowieka wędrującego po górach. Krzyż zostaje ukazany jako artefakt uwikłany w spór między szeroko pojętą kulturą a naturą oraz pomiędzy sakralizacją a desakralizacją doświadczenia górskiej wędrowki.

Jako redaktorzy chcielibyśmy dodać, że mamy nadzieję, iż w oparciu o tę monografię czytelnik będzie mógł wydobyć i zestawić ze sobą wartości symbolu krzyża, że będzie mógł śledzić permutacje, jakim poddawany jest on w praktykach polskiego społeczeństwa, a także dostrzec to, jak w tym samym symbolu ulegają

scaleniu różne sfery polskiego doświadczenia, wreszcie jak ów symbol krzyża pozostaje uwikłany w kulturową walkę, która toczy się wokół symboli. Jak bowiem pisze Paul Ricouer: „świat symboliczny nie jest światem spokojnym i pojedynym, ale światem walki i konfliktu” (1986: s. 15-17). Cieszymy się i dziękujemy autorom niniejszego tomu za to, że uznali, iż warto badać przebieg i dynamikę symbolicznych praktyk i działań odnoszących się do symbolu krzyża oraz innych symboli *sacrum*, ich związków z szerszymi układami kulturowymi oraz strukturami i obiektami pola politycznego, ekonomicznego, artystycznego i innych. Jest to istotne zadanie socjologa jako badacza i teoretyka życia społecznego, a także jako uczestnika publicznej debaty o stanie i kształtowaniu życia społecznego.

Redaktorzy
Magdalena Gajewska
Piotr Pawliszak

Literatura:

- Bell Daniel, 1978, *The Return of The Sacred. The Argument About the Future of Religion*, „Zygon. Journal of Science and Religion”, nr 3, s. 187-208.
- Casanova Jose, 2005 [1992], *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, przeł. T. Kunz, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- CBOS, 1998, *Polacy o krzyżach w Oświęcimiu*, Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_116_98.PDF (dostęp: 15.10.2011).
- CBOS, 2010, *Opinie o wydarzeniach przed pałacem Prezydenckim, tzw. obrońcach krzyża i ich przeciwnikach*, <http://badanie.cbos.pl/details.asp?q=a1&id=4367> (dostęp: 15.10.2011).
- Hałas Elżbieta, 2004, *Konstruowanie tożsamości państwa-narodu. Konflikt symboliczny o preambułę do Konstytucji*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3, s. 121-142.
- Luckmann Thomas, 2006 [1967], *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, przeł. L. Bluszcz, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Łotman Jurij, 2008, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mach Zdzisław, 1992, *National Symbols in Politics. The Polish Case*, „Etnologia Europea”, nr 22, s. 89-107.
- Matuchniak-Krasuska Anna, 1991, *Kategorie i reguły polskiego dyskursu o aborcji*, [w:] *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne. Analiza dyskursu publicznego w Polsce*, red. Marek Czyżewski, Kinga Dunin, Andrzej Piotrowski, Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych, s. 100-122.
- Oświadczenie Prezydium Konferencji Episkopatu Polski i Arcybiskupa Metropolity Warszawskiego, 2010, „Rzeczpospolita” 11.08.2010, <http://www.rp.pl/arttykul/521463.html> (dostęp: 12.10.2011).
- Pawlik Wojciech, 1991, *Spór o aborcję, czyli sztuka parlamentarnej erystyki*, [w:] *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne. Analiza dyskursu publicznego w Polsce*, red.

- Marek Czyżewski, Kinga Dunin, Andrzej Piotrowski, Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych, s. 123-151.
- Ricouer Paul, 1986, *Symbolika zła*, przeł. S. Cichowicz, M. Ochab, Warszawa: PAX.
- Sewell William H. Jr., 1996a, *Historical Events as Transformations of Structures. Inventing Revolution at the Bastille*, „Theory and Society”, nr 6, s. 841-81.
- Sewell William H. Jr., 1996b, *Three Temporalities. Toward an Eventful Sociology*, [w:] *The Historic Turn in the Social Sciences*, red. Terrence J. McDonald, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- TNS OBOP, 1997, Treść przyszłej Konstytucji w opinii Polaków, <http://www.obop.pl/archive-report/id/63> (dostęp: 15.10.2011).
- Zubrzycki Geneviève, 2001, 'We, the Polish Nation'. *Ethnic and Civic Visions of Nationhood in Post-communist Constitutional Debates*, „Theory and Society”, nr 5, s. 629-668.
- Zubrzycki Geneviève, 2006, *The Crosses of Auschwitz. Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*, Chicago – London: The University of Chicago Press.

